

RELIGIE IN CONFLICT

RELIGIE EN VEILIGHEID I

Fred van Iersel

Met bijdragen van:

Koos van den Bruggen

Kees Homan

Hessel Zondag

Eburon
Delft 2016

Titel van de Reeks: Religie en veiligheid | Religion and Security
Titel deel 1: Religie in Conflict

Hoofredactie: Prof. Dr. A.H.M. van Iersel,
A.H.vanIersel@uvt.nl; AHM.v.Iersel@mindef.nl

Bureauredactie: Het Bezinningsbureau, Dr. J.T. Arts-Honselaar, info@beziningsbureau.nl

Redactionele adviezen: Drs. M. Feuth

Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Afbeeldingen op omslag: Kathedraal van Reims gedurende het bombardement van 20 September 1914 (ansichtkaart, 1915; Marian Library Postcard Collection, University of Dayton)

Productie en uitgave: Academische Uitgeverij Eburon, Delft, www.eburon.nl

Trefwoorden: religie, conflict, katholieke sociale leer, vrede-theologie, krijgsmacht, geestelijke verzorging

Keywords: religion, conflict, catholic social teaching, theology of peace, military, military chaplaincy

ISBN 978-94-6301-092-4

Deze uitgave verschijnt onder verantwoordelijkheid van de bijzondere leerstoel 'Vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht' van de Tilburg School of Catholic Theology aan Tilburg University. Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Katholiek Militair Vormingswerk (SKVM). Deze bundel is tot stand gekomen in opdracht van de Dienst Rooms Katholieke Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door ACOM, De Bond voor Defensiepersoneel.

© 2016. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord	9
Hoofdstuk 1	
Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht en de ‘tekenen des tijds’	13
1.1 Een nieuw begin	13
1.2 Nederland	15
1.3 Introductie op de reeks	17
1.4 Deze bundel	20
Hoofdstuk 2	
Traditie met toekomst: de toekomst van de geestelijke verzorging	25
2.1 Inleiding	25
2.2 Paradigma: katholieken en de religieuze betekenis van oorlog in de twintigste eeuw	27
2.3 Oorlog in de Nederlandse cultuur	31
Overzicht	31
Erfenis van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965)	32
Culturele omwenteling in de jaren zestig	37
2.4 De toekomst van de aalmoezenier	38
Modernisering	38
Thema’s	41
Slot: Christus’ weg uit geweld	43
Hoofdstuk 3	
The context of international relations: developments regarding the legitimacy of war	47
3.1 Introduction	47
3.2 Just War Causes	48
3.3 The concept of justice in just war tradition	51
3.4 The dictate of political reality: chance of success	54
3.5 Proportionality	55

3.6 Other wars	56
3.7 Final remarks	59

Hoofdstuk 4

Veranderende militaire context van de geestelijke verzorging 61

4.1 Inleiding	61
4.2 De Nederlandse krijgsmacht in transformatie	62
Taakstelling van de Nederlandse krijgsmacht	62
Transformatieproces	63
Van kader-militieleger naar vrijwilligerskrijgsmacht	63
Blauwhelm - Groenhelm	64
‘Oorlogen te midden van de mensen’	64
4.3 Operationele ontwikkelingen	65
Geïntegreerde benadering	65
CIMIC (Civiel-Militaire Coöperatie)	66
Van decentrale naar centrale aansturing	67
Verwevenheid van interne en externe veiligheid	67
Nationale taken	68
4.4 Internationale samenwerking	69
Taakspecialisatie blijft vooralsnog een ‘non-starter’	69
Complementariteit	70
Relatie EU-NAVO	71
Nieuwe initiatieven en samenwerkingsverbanden	72
4.5 Nieuwe uitdagingen	73
Onbemande vliegtuigen	73
Digitale veiligheid	74
De Nederlandse positie in de wereld	75
Reputatiebehartiging	76
De drie-eenheid van Von Clausewitz erodeert	77
4.6. Recente ontwikkelingen, blik op de toekomst	79

Hoofdstuk 5

Veranderende culturele context van de geestelijke verzorging 81

5.1 Sheila Larson	81
5.2. Individualisme en zijn varianten	83
5.3. Expressief individualisme	87
5.4. Zich onderscheiden, zelfontplooiing, expressie en autonomie	90
5.5 Bestaansdruk	94

Hoofdstuk 6

De ‘rechtvaardige oorlog’ in de encycliek <i>Laudato si’</i>.	101
6.1 Inleiding	101
6.2 Probleemstelling	101
6.3 Spirituele en intellectuele bronnen van gepresenteerde sociale moraal	104
6.4 De eerste contouren van de vrede-theologie van paus Franciscus	105
6.5 Kernbegrippen in de encycliek.	106
6.6 <i>Laudato si’</i> over de oorlog	107
a) Paus Franciscus’ lezing van <i>Pacem in Terris</i>	107
b) Paus Franciscus over oorlogsoorzaken	108
c) Paus Franciscus over toekomstige oorlogen	111
d) Paus Franciscus over de indirecte effecten van oorlogen	112
e) Paus Franciscus over militaire technologie	113
6.7 Conclusie	114

Hoofdstuk 7

De positie van het Vaticaan tegenover de theorie van de ‘rechtvaardige oorlog’	115
7.1 Inleiding	115
Hoofdvraag	116
Morele principes	117
Voortzetting van deze lijn	117
Structuur	118
7.2 Wat is de status quo van de katholieke theorie van de rechtvaardige oorlog als geheel, anno 2016?	118
7.3 Wat is de status quo van de afzonderlijke criteria van de theorie van de ‘rechtvaardige oorlog’ anno 2016?	121
7.4 Is de theorie van de ‘rechtvaardige oorlog’ verouderd?	123
7.5 Kan er een toekomstige behoefte zijn aan en een goed gebruik van de katholieke theorie van de ‘rechtvaardige oorlog’?	125
7.6 Vier verduidelijkingen van recentelijke pauselijke publicaties	126
7.7 Verschillende evaluatieniveaus van de katholieke variant van de theorie van de ‘rechtvaardige oorlog’	129
7.8 Perspectief: de katholieke theorie van de ‘rechtvaardige oorlog’ als een doctrine	132
7.9 Conclusie	134

Personalia	135
Eerder verschenen	137
Literatuurlijst	139

Voorwoord

De westerse cultuur verkeert in een fase dat ze overall bedreigingen waarneemt: het Westen wordt geconfronteerd met de opkomst van nieuwe economische mogelijkheden, met onzekerheid over zijn politieke instituties, en met tanende militaire macht. Daarbij komt dan nog de paradoxale combinatie van een gekoesterd cultuurrelativisme dat uitliep op een strandend multiculturalisme en werd gevolgd door claims van een homogene culturele nationale identiteit. Elke fase - cultuurrelativisme, multiculturalisme en nieuwe culturele homogeniteit - bracht factoren van onzekerheid en van onveiligheid met zich mee. Het relativisme door de relativisering van de waarden die verdediging behoeven; het *multiculturalisme* door fragmentatie, sociaal isolement en gebrek aan cohesie; en de *nieuwe culturele homogeniteit* door haar veronachtzaming van rechten van minderheden.

Veiligheid is tot op zekere hoogte altijd noodzakelijk; zonder veiligheid komt een cultuur niet tot ontplooiing. Maar als utopie is zij riskant. Absolute veiligheid is een illusie. Maar zelfs wie haar willen benaderen moeten vooral grenzen stellen aan wat cultureel en maatschappelijk legitiem is. Het doel van veiligheidsbeleid - in binnen- en buitenland - is het inperken van risico's. Maar dit kan ook de veerkracht en vitaliteit uit een cultuur en samenleving halen.

Zo speelt de vraag naar veiligheid ook op het gebied van levensbeschouwing. Dragen levensbeschouwingen bij aan veiligheid? Of bedreigen ze deze? Of misschien beide? In tijden van onzekerheid zijn twee dingen riskant op levensbeschouwelijk gebied. Allereerst het zelf willen creëren van veiligheid door zekerheid, door het buiten zichzelf plaatsen van onzekerheid. Dit is het risico van fundamentalisme in allerlei varianten, religieus en seculier. Het andere risico is de onverschilligheid: het creëren van de schijnzekerheid dat levensbeschouwing niet relevant is. Het verdringen van het belang ervan, zowel in de privé sfeer als in de publieke sfeer, leidt echter tot handelingsonbekwaamheid. De Amerikaanse strateeg Paul Kennedy wees er reeds

in de jaren negentig van de vorige eeuw op dat het Westen zichzelf incompetent maakt tot interculturele en interreligieuze communicatie in internationale betrekkingen, vanwege de toenemende onverschilligheid. Het verdrongene keert echter weer in de vorm van claims van absolute zekerheid, vaak in de vorm van een concrete dreiging, of die nu ISIS heet, of een fundamentalistische sekte. Maar omdat men op deze dreigingen inhoudelijk niet is voorbereid ontstaan ook stereotyperingen die de voedingsbodem zijn voor deels juiste, deels valse vijandbeelden, waarin karikaturen van opvattingen en van de aanhangers ervan op de loer liggen.

De noodzaak tot denken over levensbeschouwing staat in de Nederlandse, door cultuurrelativisme en pragmatisme gekenmerkte cultuur, te laag op de agenda. Natuurlijk kan niet iedereen een Erasmus, Hugo de Groot of Spinoza zijn. Maar in het voorland van deze grote denkers zijn er zorgwekkende trends. Levensbeschouwing wordt als exclusief ‘persoonlijk’ beschouwd, als exclusief subjectief en zelfs als exclusief behorend tot het domein van emoties. Bijgevolg wordt er relatief weinig denkkracht in geïnvesteerd. De diepere drijfveer achter deze reeks is het agenderen van de complexe relaties tussen levensbeschouwing, in het bijzonder religie, en veiligheid. Het is een themagebied met een behoorlijk grote complexiteit, waarin nuances altijd vereist zijn.

Ik ben daarom zeer erkentelijk dat de Dienst Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht de ruimte verschaft om een reeks te openen over religie en veiligheid. Dit past goed in het domein van geestelijke verzorging. Deze ontmoet mensen juist immers vaak in situaties waar onzekerheid aan de orde is. Voor mensen persoonlijk en niet minder voor het land en voor de krijgsmacht. De achtereenvolgende hoofdaalmoezeniers J.J.M. Post en A.J.H. van Vilsteren hebben dan ook het initiatief genomen tot een intensief bezinningsproces op de toekomst van krijgsmacht en de plaats en rol van geestelijke verzorging daarin. Deze reeks is onderdeel van dit proces. Ik dank hen voor het in mij gestelde vertrouwen.

Bij de totstandkoming van deze reeks is de bijzondere leerstoel *Vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht*, ingesteld door het Militair Ordinariaat, onmisbaar. Deze opent een *window of opportunity* om aan deze reflecties bij te dragen en een hiervoor relevant wetenschappelijk netwerk tot ontwikkeling te brengen. Voor mij als

leerstoelhouder sinds 1994 is het een reden tot dankbaarheid voor het vertrouwen dat zowel de legerbisschop, Mgr. dr. J.M. Punt als Tilburg University mij schonken.

De beroepsgroep zelf is sedert mijn kennismaking met de Dienst in 1988 relatief reflexiever en studieuzer geworden. Voor een beroepsgroep die drijft op de kurk van de nuldelijns presentie, is het soms een hele uitdaging om ondanks de lange zelfprofilering die hierbij hoort, toch voldoende te investeren in verkenningen in de toekomst, die wellicht om andere werkwijzen gaat vragen. Reflectie loopt in deze sector steeds het risico de opmaat te worden voor een tweedelijns karakter van de functie van geestelijk verzorger. Deze ontwikkeling moet uiteraard vermeden worden. En daarom is deze reeks enerzijds gedragen door en vanuit de Dienst RKGV, en anderzijds een aanvulling op de doorlopende werkzaamheden.

Ik dank allen die direct en indirect bijdroegen aan deze bundel. Allereerst de studenten van het *Honors Program* van *Tilburg University*, die iedere cursus opnieuw voor frisse uitdagingen en vragen zorgen. Aan de collega's van *Tilburg University*, in het bijzonder de *Tilburg School of Catholic Theology*, die met elkaar een academisch milieu ontwikkelen waarin vraagstukken als deze vruchtbaar aan de orde kunnen komen.

Uiteraard dank ik de gastauteurs voor hun bijdragen en voor het geduld dat zij opbrachten voor de definitieve publicatie.

Ik dank ook mw. drs. Feuth voor haar waardevolle redactionele adviezen in de beginfase van deze uitgave, en mw. dr. Arts-Honselaar voor haar kundige bijdrage aan de eindredactie.

Tilburg, november 2016

Prof. dr. A.H.M. Fred van Iersel,
Onafhankelijk adviseur voor Theologie en Beleid bij de Dienst RKGV bij de krijgsmacht en bijzonder hoogleraar vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht aan *Tilburg School of Catholic Theology*.

Hoofdstuk 1

Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht en de 'tekenen des tijds'

Prof. dr. Fred van Iersel

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet welke de achtergronden zijn van een nieuwe meerjarige reeks over religie in de context van oorlog en vrede. De reeks is opgezet vanuit de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht. Ze richt zich op een breder academisch publiek dan alleen deze beroepsgroep, omdat oorlog en vrede vraagstukken betreffen die letterlijk iedereen aangaan, en die wetenschappelijk gezien, alleen op interdisciplinaire wijze passend kunnen worden behandeld.

Weinig verschijnselen hebben zo'n invloed op een beschaving, haar cultuur en religie als oorlog. Het is noodzakelijk hierover te reflecteren, eens te meer nu er in gewapende conflicten wereldwijd weer een beroep op religie wordt gedaan - of op de bestrijding ervan. In deze reeks wordt enerzijds gezocht naar invalshoeken om de tekenen des tijds te verstaan - de gestalten en gevolgen van oorlog. Anderzijds reflecteert zij op de uitdaging die oorlog en vrede betekenen voor de begeleiding van mensen met hun zingevingsvragen.

Met deze reeks wordt beoogd in inhoudelijke zin een bijdrage te leveren aan hetgeen in de Bijbel heet 'het verstaan van de tekenen des tijds' - natuurlijk met als achterliggend doel om hierop adequaat te kunnen reageren.

1.1 Een nieuw begin

Bijna 2000 jaar geleden stond een Romeins honderdman - militair dus - onder het kruis waaraan Jezus van Nazareth hing. Hij sprak volgens het evangelie van Matteüs 27, 54 als eerste na het overlijden van

Christus een geloofsbelijdenis uit: 'waarlijk, hij was een zoon van God'. Een niet-Jood, en nog wel een militair, een representant van een bezettingsmacht, vertolkt hier de betekenis van Jezus van Nazareth. Wat de militair voordien had gezien en gedaan, welke rol hij had in de marteling van Christus, in het dobbelen om diens kleding en het doorboren van diens zijde, dat vertelt dit verhaal niet.

Het citaat drukt uit, dat juist iemand van wie men het niet verwacht, juist een 'heiden' (niet-Jood), en bovendien juist een militair, juist iemand met een publieke functie (militair), juist iemand die geweld beoefend heeft, gelovig naar Christus kan zien. De gewelddadigheid van diens kruisdood verhinderde dit zien van de betekenis blijkbaar niet. Misschien was veeleer juist de manier waarop Christus dit lijden had gedragen en stierf, datgene waardoor de militair het verschil zag tussen Jezus van Nazareth en andere gekruisigden, en het verschil tussen Jezus en zichzelf. Het uitgesproken vertrouwen, de geloofsbelijdenis, is een affirmatie van herkenbaarheid van deze verschillen en van het vertrouwen in die onbekende ander, Jezus Christus.

Van dit prille en kwetsbare begin van belijden van christelijk geloof onder heidense militairen naar het *'In hoc signo vinces'* ('in dit teken zult ge overwinnen'), in de droom van de tot het Christendom bekeerde keizer Constantijn, is een zeer lange weg afgelegd van marginale Joodse sekte naar dragende kracht en doorslaggevende militaire factor in het Romeinse Rijk: van het zo geheten Edict van Milaan (313) - dat overigens geen Edict was, maar een rescript - en Concilie van Arles (314) tot en met de vestiging van het Christendom als staatsgodsdienst onder keizer Theodosius (380). Het moet een fascinerend proces zijn geweest in die eerste vier eeuwen van het christendom: van Joodse sekte tot gehelleniseerde kerk; van marginale groepering tot factor van eenheid in het Romeinse Rijk; van militairen die wegerden de keizer als god te vereren tot christelijke militaire eenheden die een sleutel vervulden in Constantijns overwinning; van onderdrukte religie met martelaren tot legitimerende factor in de staatsmacht.

Natuurlijk was de bekering van keizer Constantijn niet onomstreden. Immers: was deze wel 'authentiek' gebaseerd op overtuiging, of eerder gebaseerd op militaire en politieke berekening? Constantijn voerde immers geen strijd tegen het heidendom in zijn rijk. Ook zijn doop stelde hij uit tot het sterfbed - en liet deze bovendien voltrekken door een ketterse (Ariaanse) bisschop. In zijn beleid na zijn bekering

poogde hij de eenheid van de kerk te bevorderen, zelfs in een positie die hij ontleende aan die van *'pontifex maximus'* van de voorchristelijke heidense religies, namelijk als *'episcopus totius orbe'*, dat wil zeggen: bisschop - ! - voor uiterlijke aangelegenheden. De eenheid van de kerk poogde hij te bevorderen met het concilie van Nicea (325). Die eenheid van de 'wereldwijde' kerk was uiteraard een factor van eenwording van het Romeinse Rijk als het aan keizer Constantijn lag: Een God, een Kerk, een staat.

Hoe dit ook zij: zonder de bekering van Constantijn en de hierop volgende synode van Arles (dat onder meer het dragen van wapens door geestelijken verbood) was de introductie van christelijke geestelijke verzorging in de Romeinse strijdkrachten ondenkbaar geweest. De Synode van Arles debatteerde over de wenselijkheid hiervan, mede onder druk van de aanwezige martelaren die onder de laatste christenvervolgingen hadden geleden.

In de overtuiging dat militairen in beginsel op legitieme wijze Christus kunnen belijden en Hem kunnen navolgen ligt de uiteindelijke theologische legitimiteit van de christelijke geestelijke verzorging bij de krijgsmacht.

Christelijke geestelijke verzorging is sindsdien een frequent voorkomend verschijnsel bij de strijdkrachten in dienst van een christelijke overheid, of bij een overheid die rekening moest, dan wel wenste te houden met geestelijke belangen van het christelijke deel van de bevolking.

1.2 Nederland

In Nederland werd in die context in 1914 op verzoek van de overheid christelijke geestelijke verzorging als ambtelijke dienst (her)ingevoerd, in het kader van de mobilisatie voor de Eerste Wereldoorlog. Sinds 1914 heeft de geestelijke verzorging bij de Nederlanders een door militairen gewaardeerde rol vervuld. Bij de politionele acties in Indonesië is deze rol verder uitgegroeid. Maar ook in vredetijd heeft de geestelijke verzorging in Nederland een unieke positie, rol en bijdrage ontwikkeld. In de context van modernisering van de personeelszorg en daarbij behorende functiedifferentiaties met eerstelijns psychologen, militair psychiaters en maatschappelijk werkenden, heeft ze zich verrassend goed gehandhaafd. Verrassend, omdat secularisatie en religieuze pluralisering weliswaar de monopoliepositie van christelijke geestelijke

verzorging van de twee grote westers christelijke denominaties aantasten, maar tegelijk ook nut en noodzaak bewezen. Secularisatie leidde in de Nederlandse cultuur niet tot grootschalige levensbeschouwelijke onverschilligheid, maar tot de dubbele transformatie van religie in het publieke domein die in het WRR-rapport *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* uit 2006 werden geanalyseerd. Het domein godsdienst en levensovertuiging is uitermate dynamisch gebleken. Nederland is een 'religieuze proeftuin', aldus de Nijmeegse cultuur- en godsdienstpsycholoog Janssen (1998). Traditionele en nieuwere vormen van religie, spiritualiteit en zingeving bestaan naast elkaar. De geestelijke verzorging neemt de transformaties als een soort vooruitgeschoven post van levensbeschouwingen vaak als eerste in de praktijk waar, en reageert hier op door zich ook zelf verder te ontwikkelen.

Dat bij alle ontwikkeling de rol van de geestelijke verzorging - inmiddels in Nederland betiteld als nuldelijns gepositioneerde presentie - na aanvankelijke discussies in de sector over taakopvattingen zo constant is gebleven, is des te opmerkelijker, omdat de rol van religie in de legitimering van oorlog eveneens ingrijpend getransformeerd is. Met name sedert de Eerste Wereldoorlog is het westers christendom geconfronteerd met de contradicties van conflicterende christelijke meerderheidsculturen: in meerdere oorlogvoerende landen bestonden christelijke meerderheden, en werd het christendom ingezet ter legitiematie van de oorlog. Het christendom slaagde er niet in een doorslaggevende rol te vervullen in de beëindiging van deze zinloze oorlog, noch op de termen van de naoorlogse vrede en verzoening. En op de crisis in de zingeving in de Europese cultuur, die het gevolg was van de slepende loopgravenoorlog en het uiteenvallen van de Habsburgse monarchie als factor van eenheid in Europa, had het evenmin onmiddellijk een antwoord.

Het effect hiervan was echter paradoxaal: juist door de machteloosheid van de meerderheidscultuur gedurende de Eerste Wereldoorlog werden een andere positie, rol en inhoudelijke bijdrage van het christendom in de wereld ingeluid. Deze ontwikkeling op lange termijn wordt wel samengevat als het einde van het cultuurchristendom. Dat wil zeggen: het einde van een vorm van christendom dat een naadloze synthese met de dominante cultuur ingaat, waarin het ook geïncultureerd was. De synthese tussen christendom en - vaak

nationale - volkscultuur is doorbroken. Het christendom moest zichzelf na de Eerste Wereldoorlog hervinden en tegelijk een andere positie en houding kiezen tegenover de overheid die het christendom misbruikt had ter legitimering van de Eerste Wereldoorlog. Dat hervinden geschiedde aanvankelijk in een theologisch paradigma dat zich tegen de cultuur richtte. Een goed voorbeeld hiervan is de Römerbrief van Karl Barth (1922). Met een theologie *'senkrecht von oben'* wordt hier de te gemakkelijke synthese tussen christelijk geloof en christelijke nationale cultuur doorbroken. De vernieuwde affirmatie van Gods transcendentie impliceert immers dat zowel de overheid als het christendom vanuit dit gezichtspunt onder kritiek kunnen worden gesteld. In het katholicisme werd een vergelijkbare herpositionering ondernomen door paus Johannes XXIII, die in de Eerste Wereldoorlog als legeraalmoezenier had gediend en sindsdien ervaring had opgedaan in de oecumenische en interreligieuze dialoog met Joden en moslims. In zijn encycliek *Pacem in Terris* (1963) beklemtoonde hij een universeel gerichte - niet nationalistisch gekleurde - moraal van de mensenrechten, en zorgde hij ervoor dat de katholieke vredesmoraal niet langer naast het internationaal recht stond, maar dit ethisch gezien schraagde.

Het boek dat voor u ligt is tot stand gekomen uit reflecties op de toekomst van de Nederlandse krijgsmacht, de toekomst van zingeving, religie, spiritualiteit en levensbeschouwing daarin, de toekomst van moraal en ethiek in onze cultuur en in de krijgsmacht, en *last but not least* de toekomst van de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht, in het bijzonder die van de Dienst Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging (RKGV), die men uiteraard niet geheel los kan bespreken van ontwikkelingen in andere Diensten en de daarmee corresponderende denominaties.

1.3 Introductie op de reeks

De overkoepelende vraagstelling van deze meerjarige reeks is tweeledig. Zij luidt (1) wat is de levensbeschouwelijke betekenis van oorlog en vrede, en (2) hoe is de relatie tussen ontwikkelingen in de politiek-morele context, in de culturele context en in de religieuze context, tot ontwikkelingen in de begeleiding van mensen hierbij, in het bijzonder in de geestelijke verzorging te duiden? De overkoepelende optiek van de reeks is de relevantie van een aantal ontwikkelingen op deelterreinen van de geestelijke verzorging. Van hieruit worden in deze en